

„Tanec na hraně nože“: strategie konstrukce sociálních problémů*

Případová studie dvou skupin

MARTIN HÁJEK**

Fakulta sociálních věd UK, Praha

„Walking on the Knife's Edge“: Strategies in the Construction of Social Problems

A case study of two groups

Abstract: This article contributes to the understanding of the nature of social problems; it is a case study of non-profit organizations. Methodologically, the author employed aspect of the constructionist approach to social reality in that he did not search for social problems in some constellation of „undesirable“ conditions of social life, but studied the specific claim-making activities of various groups. In the present study, the methodological principle was extended through the concept of ideo-rhetorical strategies that are means (devices) to achieve legitimacy for group claims. The construction process was studied with the help of three analytical frameworks: claims, obstacles, and the redefinition of problems. As a result, some common characteristics of ideo-rhetorical strategies have come into view. These are discussed in the last part of the article.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 1: 105-116)

„Musíme volit taktiku, (...) Je to takový kličkování, je to prostě tanec na hraně nože, kdy si uvědomujeme, že buď se můžeme zřítit na jednu nebo druhou stranu.“

Rozhovor A

Úvod

Sociolog tohoto času a místa nemůže nechat bez povšimnutí skutečnost, že se kolem něho, ale i v něm samém, rodí nová samozřejmost. Cítí, jak se to, co se před několika lety, třeba i před rokem, zdálo nepřirozené, cizí, nesrozumitelné, stalo během chvíle naprosto běžné a samozřejmé; procesy jinde trvající desetiletí se scvrkly do několika roků. Předmětem mého výzkumu v tomto kontextu je způsob rekonstrukce ženské otázky, feminismu, tzn. představy o problematickém postavení žen ve společnosti. Téma ovšem není utvářeno jednotně, ale je určitým průnikem snah jednotlivých společenských aktérů dít vznik vlastním partikulárním problémům; vzniká *nestrategicky* interferencí výsledků činností více aktérů. A chce-li někdo prozkoumat vznik feminismu u nás, musí mít dříve povědomí o oněch partikulárních problémech. Proto jsem se soustředil na způsob, jakým

*) Děkuji všem ženám, které mi svými rozhovory poskytly možnost uskutečnit tento výzkum. Zvláště bych pak chtěl poděkovat paní Suchomelové, Hradilkové a Busheikinové za jejich otevřenost a spolupráci. Velký dík patří také dr. Šanderové za odborné vedení výzkumu a za připomínky k jednotlivým verzím výsledné práce. Nemůže však za chyby a nedostatky, které budiž přičítány pouze autorovi.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Martin Hájek, Dolní Jirčany 5, 252 44 Psáry.

jednotlivé ženské skupiny vytvářejí svůj problém. Tímto omezením jsem si zajistil možnost studia *strategií*, které jsou používány při tvorbě sociálního problému.

Píšu-li o „tvorbě“ sociálních problémů, z velké části tak předjímám metodu svého výzkumu; můj přístup bude totiž konstruktivistický. Nejedná se o nic jiného, než že na sociální problém budu pohlížet jako na výsledek činnosti skupiny lidí a nikoliv jako na určité (nevyhovující) společenské podmínky. Tuto volbu jsem neudělal docela svobodně, ale byl jsem k ní více méně přinucen dobou, výše zmíněným zjevným procesem zrodu samozřejmosti. Druhou skutečností, která sociologa dnes zaujme, je vazba společenských jevů na jejich protagonisty. Uvědomuje si, „že za vším někdo stojí“; historie se přibližuje biografii. Sociální konstanty se nevyvinuly samy, ale *někdo* je vytvořil s určitým *záměrem*; na povrch zřetelně vystupuje voluntaristická povaha sociálního dění. Za těchto dvou okolností se sociální problém jeví jako někým utvářený – použijí-li terminologie zvolené metodiky: konstruovaný. I když by bylo možné porovnávat sociologický obraz „nevyhovující“ situace s interpretacemi jednotlivých aktérů, promarnila by se tak příležitost zkoumat to, co bude za chvíli dostupné pouze nepřímou.

Budu se tedy zabývat strategiemi skupin používanými při tvorbě sociálního problému. Jaké strategie mám na mysli? Ačkoliv v literatuře existují jistá vymezení pro činnosti blízké těm, o kterých je tato práce (Benford [1993] a Melucci [1992] rozvíjejí Goffmanem [1974] inspirovaný koncept kolektivních rámců jednání), vesměs jsou určeny ke studiu sociálních hnutí nebo organizací [Crozier, Friedberg 1977].¹ Pro účely této práce se hodí lépe koncept *ideově-rétorických strategií*, které jsem definoval jako *řetězce aktivit na symbolické úrovni, jejichž smyslem je legitimizovat skupinové požadavky*. Termín legitimizační strategie, významově ekvivalentní, nepoužívám proto, poněvadž není tak názorný. Jsem si vědom, že tímto konceptem uvádím hned na začátku do své práce předpoklad, vyžadující potvrzení, které na tomto místě nemohu poskytnout. Avšak proti představě nestrategického jednání (na symbolické úrovni) mluví už skutečnost, že samotní aktéři své jednání jako strategické interpretují (viz motto).

Metoda

Ten, kdo chce studovat ideově-rétorické strategie skupin sociálních problémů, musí mít metodologicky jasně vymezené pole, ve kterém se bude jeho analýza pohybovat. O to se pokusím v následujících několika odstavcích.

V nejobecnější rovině můžeme přistoupit k ideově-rétorickým – nebo, chcete-li, legitimizačním² – strategiím nějakých skupin dvojím způsobem: *angažovaně*, tzn. přijmeme požadavky a interpretace aktérů jako výzvu a budeme usilovat o jejich vyřešení, ať už v jejich prospěch či nepospěch – takový je zpravidla postup sociální politiky; nebo věc uchopíme sociologicky, tzn. že vlastní požadavky a předkládanou podobu problému pojmem ryze symptomaticky a budeme pátrat po jejím sociologickém vysvětlení – daný

¹) Poukazuje to na povahu skupin sociálního problému – podobají se z jedné strany sociálním hnutím a z druhé strany (formalizovaným) organizacím.

²) Tato práce je sociologií sociálních problémů a samotný pojem legitimacy je v ní vedlejší i přesto, že patří mezi nejpoužívanější. Legitimitou se zde rozumí oprávnění k něčemu, poskytnuté nějakou společenskou autoritou – institucí nebo veřejností. Legitimizace je potom proces, kterým se toto oprávnění získává. V tomto smyslu legitimita může, ale *nemusí* být kategorická: oprávnění může být částečné, kontextově podmíněné, časově omezené apod.

sociální problém bude pro nás znamenat problém *sociologický*. Má práce se ponese v duchu tohoto druhého přístupu, bude sociologií sociálních problémů.

Spector a Kitsuse definují sociální problém jako „činnosti jednotlivců nebo skupin vedoucí k tvrzením o nesnázích a k požadavkům vzhledem k nějakým domnělým podmínkám“ [Spector, Kitsuse 1987: 75]. Pro sociologa sociálních problémů to tedy znamená *možnost* (ne povinnost!) odhlédnout od konkrétních společenských podmínek, na které se skupiny odvolávají. Dovoluje nám to např. studovat problémy, které nejsou svou podstatou sociální, resp. jejichž povaha je sporná (ozónová díra, AIDS), ale skupiny je jako sociální definují a jejich řešení konsekventně vidí ve společenských opatřeních. Druhým vývodem, jenž z definice vyplývá, je změna perspektivy pohledu na sociální problém: „(...) naše definice vyžaduje, aby sociologové zjistili, jak *účastníci* činnosti (vedoucí ke stížnostem a požadavkům – M. H.) definují tuto činnost“ [Spector, Kitsuse 1987: 79]. Neboli, analyzovat sociální problém je třeba z pohledu jeho účastníků a v souvislosti s jejich interakcemi s jinými aktéry společenského života. Z vnějšku totiž sociální problém můžeme přijmout, odmítnout nebo ignorovat, ale nemůžeme mu rozumět. Třetím významným přínosem, z definice přímo nevyplývajícím, ale inherentním konstruktivistickému přístupu, je předpoklad určité skupinové *strategie* prosazování daného problému. Sociální problém nevzniká samovolně, ale je někým konstruován tím, že jsou zveřejňovány stížnosti a vzhledem k tomu vznášeny požadavky; však aby požadavky byly uznány za legitimní, je potřeba je patřičně zdůvodnit, nejčastěji poukazem na nějaké hodnoty (zdraví, sociální spravedlnost, lidská práva apod.), které jsou situací ohroženy. Nicméně toto deklarované ohrožení hodnot nelze považovat za příčinu sociálního problému; je jedním z *nástrojů*, sloužících k legitimizaci skupinových požadavků. „(...) skupina protestující proti propuštění oblíbeného profesora může debatovat, zda-li by měla formulovat své požadavky jako otázku akademických svobod, občanských svobod, rasismu, sexismu (...). Každá z těchto hodnotových pozic může být použita k legitimizaci specifického požadavku. Žádná není inherentní události samé, která způsobila jejich protest; tudíž žádná není příčinou její definice jako problém“ [Spector, Kitsuse 1987: 93].

Existuje ještě jeden aspekt, který přímo souvisí s instrumentálním použitím hodnot: skupina své jednání vysvětluje nejen skrze ohrožené hodnoty, ale často interpretuje situaci, aniž by se k nějakým hodnotám přímo odvolávala, např. antifeminismus ve společnosti nebo nevstřícnost státních institucí. Jak k takovýmto interpretacím přistupovat? Jsou to objektivní informace o určité situaci nebo argumenty – „polopravdy“ – sloužící k ospravedlnění jednání skupiny? Zde se sociolog dostává na tenký led: na jednu stranu nechce přikládat těmto výpovědím objektivní platnost, ale na druhou stranu jejich pravdivost nemůže jednoduše vyloučit. „Ideologie hnutí sebou nese tuto ambivalenci, jelikož je interpretací sociálního pole, ale zároveň dezinterpretací vedenou stranickostí aktéra“ [Melucci 1992: 138]. Abych tuto ambivalenci metodologicky překlenul, rozlišuji důvody jednání od motivů jednání (podle Giddense [1976: 116]). Zatímco *důvodů* jednání si je člověk zpravidla vědom, pouze výjimečně jedná „bezdůvodně“, tak *motivů* svého jednání si vědom být nemusí, popř. je může i odkazem na důvody popírat. Když přijímám konstruktivistický přístup k sociálním problémům, musím přijmout i předpoklad, že veškeré výpovědi aktérů týkající se skupinových požadavků (tj. důvody), mají za cíl (tzn.

jejich motivem je) ospravedlnit, legitimizovat tyto požadavky; já nebudu než vysvětlovat uváděné důvody z logiky motivů.³

Zjištění

Můj výzkum se týkal dvou skupin: Klubu osamělých maminek (KOM) a Centra pro gender studia (CGS). Vybral jsem si právě tyto skupiny, poněvadž jednak byly aktivní, a jednak jsem měl přístup k množství dokumentačního materiálu.⁴

Nesmírně složitou látku, jakou jsou ideově-rétorické strategie, jsem konceptualizoval do oddělených rámců: požadavky, překážka a redefinice problému.

Definovat *požadavek* abstraktně, mimo kontext, je obtížné; ani v literatuře se přímá definice neuvádí. Požadavek může být explicitní i implicitní podle toho, co skupina považuje za vhodné. Ve své práci za požadavek považuji to, co se tím běžně rozumí: žádost o něco. Pouze v případě, kdy není zřetelně vyjádřen, dokládám, z čeho jsem ho odvodil. *Překážkou* rozumím cokoliv, co ztěžuje anebo zabraňuje legitimizaci daného sociálního problému, pochopitelně na symbolické (ideově-rétorické) úrovni. Překážkou mohou být společenské hodnoty, normy, myšlenky, ideologie, slova apod. *Redefinice problému* je strategická reakce na legitimizačně nepříznivou situaci. Jak jsem se zmínil v úvodu, skupina aktivně rozvíjí své pojetí věci, které se odráží v určitých explicitních, situačně zakotvených definicích. Samotné definice však nepředstavují celý problém, jsou jeho zjevnými příznaky; komplementární složku problému tvoří motivace aktérů ke vznášení požadavků, resp. vůle problém vytvářet (tím se však v této práci nezabývám). Redefinice je potom možná, aniž by byla porušena kontinuita sociálního problému.

Klub osamělých maminek

Klub osamělých maminek byl založen v polovině roku 1990 několika ženami, „které si uvědomily jako první budoucí nutné ekonomické ohrožení neúplných rodin“ [*Rozhovor A*]. Postupně se Klub rozrůstal, až v jednu chvíli dosáhl několika stovek členek po celé republice, i když *agens movens* skupiny byla stále skupinka žen v Praze. Činnost Klubu je různorodá: snaží se působit na vládní a zastupitelské instituce (dále jen instituce) formou otevřených dopisů, připomínkování zákonů, návrhy na spolupráci aj.; usilují o proniknutí do sdělovacích prostředků s cílem informovat o sobě a neutěšené situaci samoživitelek a jejich dětí; konečně významnou částí jejich aktivit jsou svépomocné služby pro členky, jako např. azylové byty, hlídání dětí, půjčovna hraček. Čtyřikrát do roka vydávají *Informační bulletin*, ve kterém informují o své činnosti, otiskují některé zákony, vyhlášky a nařízení, vztahující se k problematice osamělých matek, přinášejí informace o nejruznější výhodných akcích (zájezdy, pobyty dětí apod.). Na podnět institucí vypracovala jedna členka Klubu *Rozbor ekonomických a životních podmínek samoživitelů a jejich dětí*, vzešlý z interní ankety.

a) požadavky

Nosnými požadavky Klubu jsou změna stanovení výše výživného formou valorizace, valorizace rodičovského příspěvku (přídavků na děti) a státní garance placení výživného

³) Metodologické obtíže plynoucí z této ambivalence jsou veliké, nicméně nesmírně zajímavé a v zásadě řešitelné; v této studii však není možné jim věnovat více prostoru. Doufám, že má konkrétní analýza osvětlí případné nesrozumitelnosti.

⁴) Pro důkladnější popis metody viz původní „bakalářskou“ verzi práce.

v případě nedobytnosti povinného rodiče. Přidruženými požadavky bychom mohli nazvat přednostní zajištění rekvalifikace pro samoživitele a jejich zvýšená pracovní právní ochrana.

Pro další analýzu je důležité mít na mysli, že cílovou skupinou, vůči které jsou zmíněné požadavky vznášeny, je stát, resp. jeho jednotlivé vládní a parlamentní instituce. Problém se tedy rozvíjí především v dialogu mezi Klubem a těmito institucemi, veřejnost stojí trochu stranou a třebaže na ni není zcela zapomináno, co se týče vlastních požadavků, ani jeden se jí přímo netýká.

b) překážka

„Asi jsme na začátku byly naivnější, protože jsme zřejmě měly takový pocit, že bude třeba stačit upozornit na to, že nějaký problém je (...) a že bude třeba nějaká snaha nám vyjít vstříc. Takže ze začátku jsme vlastně ztratily hodně času nad tím –, třeba nám poslali: tohleto našemu resortu nepřísluší, tak jsme hledaly, komu to přísluší a jak to nejlíp zformulovat, aby to... – měly jsme pocit, jako že nám není rozuměno. Teďka jsme pochopily, že nám ani ník moc nechce být rozuměno (...)“ [Rozhovor A].

Zatímco zpočátku se setkávaly na nejvyšších úradech alespoň s relativním zájmem o jejich činnost, o situaci neúplných rodin, postupně tento zájem začal z nějakého důvodu slábnout, až nakonec docela uhasl. Jejich požadavky byly zamítány argumentem, že „se nemůže samotný fakt osamělosti stát důvodem pro zvýhodnění proti ostatním rodinám“ [Informační bulletin KOM 1991, č. 3: 5]. Koneckonců jako by tam říkali: vždyť samoživitelky si jsou svou situaci vinny samy:

„všeobecně my narážíme pořád na problém, že nám na ministerstvech a jiných institucích říkají: ale ony si ty ženský za to můžou samy, že se rozváděly, přece nemůže rozvedená žena na tom být stejně dobře jako žena vdaná“ [Rozhovor A].

Nesouhlas s jejich požadavky ovšem nepřicházel jen od institucí, ale ozývaly se hlasy i z veřejnosti:

„Dost silné negativní reakce jsou ze strany žen, kdy obvykle se stává, že napiše – anonymně – vdaná žena, padesátiletá, že ,vy se máte, nic neděláte, nestaráte se o manžela, berejte jenom peníze‘ – ten pohled je na nás celkově nepřátelský“ [Rozhovor A].

A aby byl jejich pohár hořkosti naplněn docela, odvracejí se od nich i ti z nejbližších, tzn. jiná ženská skupina:

„křesťanský ženy říkaj: fuj, s těma rozvedenějma nechceme mít nic společného“ [Rozhovor A].

Když si uvědomíme, co mají všechna uvedená odmítnutí společného, tj. výtku, že jako rozvedené nejsou dostatečně pokorné a nenápadné, nezbyvá nám než konstatovat, že ve společnosti existuje vlivný názor, podle kterého je rozvedená žena jaksi morálně poznamenaná. Alespoň to tak cítí členky Klubu a z této pozice pak utvářejí svůj problém:

„tady je určitá představa, že (rozvedená žena – M. H.) má být trestána za to, že se dostatečně nesnažila si udržet manželského partnera a přitom nikdo nebere v úvahu, proč třeba k tomu rozpadu manželství došlo“ [Rozhovor A].

Zdá se evidentní, že hlavní potíž, překážku, která ležela v cestě splnění jejich požadavků – představují samoživitelky samy.

c) redefinice problému

V roce 1991 Klub zpracoval a předložil k realizaci dva projekty: Sociální ochrana zdravotně postižených dětí a mládeže a Sociální ochrana mladých rodin a dětí bez rodičů; oba projekty byly ministerstvem školství přijaty a finančně zajištěny. Ukázalo se, že spolu-

práce je možná, však s tou výhradou, že nepůjde o podporu „rozvedených matek“, ale o „děti a mládež“. Nelze říci, že tehdy v Klubu pochopily, kde leží zakopán pes, tedy že musí hlavní roli problému přenechat dětem a ze sebe udělat jakési jejich nevýrazné advokáty. Považuji to však za zřejmý impuls, který k této rošádě dopomohl. Postupně stále více a více se mluví ani ne tak o osamělých maminkách, jako o dětech z neúplných rodin.

„My se teď snažíme spíše chránit děti, protože v těch sporech nějak jsou dvě znesvářené strany a o ty děti, který jsou samy o sobě bezbranný, se nějak nezajímá nikdo. Teda ať jsme ženská organizace, tak asi ten nejdůležitější cíl je ochrana zájmů dětí“ [Rozhovor A].

Jakýmsi institucionálním dovršením redefinice problému je úvodní věta *Programu KOM* z roku 1992: „Středem zájmu KOM je dítě (děti), žijící v neúplných rodinách“ [Informační bulletin KOM 1992, č. 2: 11]. Jaké jsou následky této změny? Především vyřazuje ze hry tvrzení o tom, že ženy si svojí situaci zavinily samy – „ve hře jsou děti, který jsou v každém případě nevinny“ [Rozhovor A], tedy hlavní argument proti jejich požadavkům. Navíc, změna otevírá pole pro rétorickou činnost, jako např. děti jsou nejen „nevinné“, ale i „bezbranné“ a „trpící“, „vydány tomu úplně napospas a jsou odkázány třeba na naprosté hladovění“ [Rozhovor A]. V logice redefinovaného problému není nespravedlivé, že trpí rozvedená nebo neprovdaná matka, která, ať už z jakéhokoliv důvodu, se rozhodla žít sama se svým dítětem (dětmi) a tím narušila určité hodnoty přetrvávající ve společnosti, nýbrž nespravedlivá je skutečnost, že

„dítě z neúplné rodiny je vyměření nízkého výživného poškozováno, neboť se nemůže zúčastnit života tak jako dítě z rodiny úplné“ [Informační bulletin KOM 1992, č. 1: 7].

Centrum pro gender studia

Centrum pro gender studia vzniklo v roce 1991.

„Prvním vkladem byla sbírka knih, kterou darovali socioložce dr. Jiřině Šiklové její přátelé, dalším povzbuzením byla podpora od organizace (...) z New Yorku. (...) Velmi záhy se podařilo vytvořit rozsáhlou síť kontaktů se zahraničím, díky čemuž středisko postupně získalo velice slušný základ specializovaného fondu knihovny. (...) Původním cílem střediska bylo poskytovat podklady k zavedení studijního oboru „gender studies“ v České republice a na Slovensku. S ohledem na místní situaci se činnost CGS zaměřila na oslovení veřejnosti a získávání informací. (...) Na konci roku 1992 poskytla nadace Frauen Anstiftung z Hamburku částku, umožňující vybavit kancelář a tři roky ji provozovat. Nyní zde pracují dvě ženy (...)“ [Informační leták].

K běžné činnosti se řadí přednáškový cyklus na Karlově universitě, diskusní skupiny, jazykové konverzační kurzy, organizace veřejných přednášek, spolupráce se zahraničními ženskými skupinami, vydávání bulletinu atd.

a) požadavky

Jako někde jsou požadavky jasně vyjádřené a často opakované, tak jinde jsou spíše v ústraní. Zřejmě to má své opodstatnění. Na požadavky Centra můžeme usuzovat z věty:

„Z širšího hlediska je naším cílem vnést do společnosti vědomí o rozdílnostech v sociálním chování mužů a žen, podpořit veřejnou diskusi, výzkum, publikační činnost a programy, které odrážejí společenské změny a přehodnocují stávající stereotypy a modely, spoluvytvářející společenskou realitu“ [Informační leták].

Z našeho pohledu je důležitý záměr „vnést do společnosti vědomí o rozdílnostech“ atd., poněvadž z něj vyplývá požadavek, aby se společnost neuzavírala. Jinými slovy,

„přivést lidi k tomu, aby se nějakým způsobem s tím feminismem, s tím pojmem, konfrontovali osobně“ [Rozhovor B].

Středisko nechce veřejnost přesvědčit, že něco je správné a jiné špatné, ale pohnout k tomu, aby se lidé začali ptát na to, co je mužské a co ženské, jedním slovem: požadují od společnosti zájem o věc feminismu.

Je zřejmé, že partnerem pro formulaci otázek (problému) nejsou instituce, ale společnost jako celek a z ní pak prioritně veřejnost („prostě v momentě, kdy to vezme do ruky nějaká autorita, tak ti to brání cokoli – brání to prostě ve vývoji“ [Rozhovor B]). Až se ne instituce, ale veřejnost začne otázkou zabývat, požadavek Centra se naplní.

b) překážka

„V Kanadě, kde žiji, existuje také dost velká nevraživost vůči feminismu. Ale nikdo se ke mně nechová jako ke zrůd“ [Busheikin 1991: 139].

To není názor ojedinělý, nýbrž rozšířený, je pouze vysloven s menšími zábranami. Jinde jsem slyšel:

„(Aktivistky ženských skupin – M. H.) se neidentifikují jako feministky, prostě k tomu je a priori odpor, díky tomu, že to slovo má skutečně negativní konotace“ [Rozhovor B].

„Když se řekne feminismus, každý si hned představí ženskou s umaštěnými vlasama, která vykřikuje – já nevím – vykastruje chlapy!“ [Rozhovor A].

Skutečnost, že žena-feministka nebo alespoň sympatizantka, nechtěla-li být považovaná za deviantní, za „zrůdu“, se nesměla přihlásit k feminismu, je evidentní. Samotné slovo „feministka“ vzbuzovalo buď posměšek, nebo odpor nebo obojí.

„A v okamžiku, kdy začneš vysvětlovat definici, co to je (gender studie – M.H.), použiješ to, že se zabýváš rozdílným postavením mužů a žen ve společnosti jako ze sociálního, kulturního hlediska a hnedka vidíš, jak ty lidi nastražej uši a jakmile řekneš ‚ženská role‘, tak lidi okamžitě zareagují a prostě: ‚aha, a proč tohleto, proč s tímhleto začínáte, nepatříte náhodou k těm feministkám?‘ a už to jede“ [Rozhovor B, důraz M. H.].

Překážkou v tomto případě už není primárně feministka jako „zrůda“, s tím se počítá až druhotně, ale „tohleto“ – je to sama ženská otázka, co vzbuzuje nevoli. Vždyť i aktivistky samotné měly někdy pocit, že jde o něco „nekalého“:

„Člověk si připadal tak jako podezřele, když o tom mluvil, co vlastně děláme“ [Rozhovor B].

Můžeme shrnout, že v případě Centra se vyskytly dvě překážky bránící prosazení požadavků: jednak *označení* žen, které se o feminismus zajímaly, za feministky, což v běžném kontextu vyvolávalo posměch, opovržení a odmítání; druhou překážkou byl *odpor* vůči tématu, vůči znovuoživování ženské otázky, vůči přehodnocování ustálených stereotypů - jako by se lidé báli, že oněch několik „nejvěrnějších“ hodnot, které přestály revoluci a které vytvořily spojovací můstek s předrevoluční každodenností, jim bude feminismem odňato.

c1) redefinice problému – označení

V Centru pro gender studia si byly od počátku vědomy, že jako „feministky“ nemohou dodat svým požadavkům náležitou legitimitu, poněvadž, jak jsem ukázal výše, označení „feministka“ s sebou neslo velmi negativní podtext. Proto prvním strategickým počinem, který bychom mohli nazvat *denominace problému*, bylo odmítnutí tohoto označení a současně minimální používání slov feminismus, ženská otázka apod.

„Jestliže budu chtít otevřít diskusi o prostituci, budu mít více otevřených dveří, když nebudu prohlašovat, že jsem feministka“ [Záznam].

Problém však nemohl být dlouho ponechán beze jména, jelikož by nebyl jednoduše komunikovatelný; a když nešlo použít žádné „feministické“ slovo, bylo třeba přijít s něčím

novým. Po ruce byl termín „gender“, který je sice anglický, navíc těžko do nového kontextu přeložitelný (překlad „rod“, však ne v běžném smyslu kmen, pokolení, rodina, ale mluvnický – rod mužský a ženský; překlad „pohlaví“ je ošemetný, považme: studie o pohlaví). Nicméně ukázalo se, že je jednodušší zavést pojem nový, než naučit lidi nově chápat pojem starý.

„(...) takový termín, jako ženská studia nebo feministická studia evokuje v našich podmínkách omezující hledisko (...) Potřebujeme dialog a tudíž je lepší zavést úplně nový termín, dokonce je-li stále trochu vágní a neznámý“ [Hradilková 1993: 19].

Skupina si tedy volí název Centrum pro gender studies resp. studia. Tímto způsobem byl problém redefinován pojmově – od jisté doby se mluví o problému „gender“, případně o problematice „gender studies“, „gender“ hledisku atp.

Podobně jako u Klubu osamělých maminek, tato ryze rétorická změna má svůj významný ideový přesah – do problému vtahuje muže.

c2) redefinice problému - odpor vůči tématu

Presvědčit společnost o tom, že feminismus a ženská otázka jsou zajímavá a nikoliv nebezpečná témata, je, analogicky jako v předešlém případě pouhých názvů, obtížnější, než prosté „oddělení se“ od nich a redefinování tématu. V tomto smyslu můžeme považovat snahu představitelky CGS zdiskreditovat západní ženské hnutí – ať se to zdá jakkoliv paradoxní vzhledem k tomu, že právě ono Centru finančně zajišťuje existenci – za proces oddělování se od zažitě představy feminismu. „Západní“ feminismus se tak stává společným nepřitelem jak veřejnosti, tak domácích feministek.

„Západní feministky jenom kopírují mužskou sféru uvažování. (...) To je přesně to, oč my neusilujeme.“ [Hradilková in Osvaldová 1994]

„Když se žena svobodně rozhodne mít děti a starat se o ně doma, nikdo ji přece nemůže podsouvat, že je obětí patriarchálního systému. Ale to Američanky nechtějí slyšet. To západním feministkám vadí, protože to nechtějí pochopit, že rodina, vztah muže a ženy, není ‚ženská otázka‘, ale ‚zajímavá otázka‘, a že jen v zajímavých otázkách je celý smysl feminismu.“ [Hradilková in Slánský 1993]

Do rétorické škatulky „západní feminismus“ nebo „americké feministky“ lze nyní vhodit všechno to, co podle jejich mínění česká společnost na feminismu nesnáší, respektive to, co považují za překážku k dosažení legitimacy. Poté, co se oddělily od „západního“ feminismu, specifikovaly feminismus svůj, český. Zákonitě „český“ feminismus zdůrazňuje to, čeho si (z jejich pohledu) česká společnost váží: rodiny –

„pokud bychom měli mluvit o něčem typickém pro český feminismus, tak je to rozhodně to, že ty ženský, který se tady o to zajímá, jsou většinou ženský, který má rodinu a má manžely a prostě nemá s tímhleť problémy“ [Rozhovor B];

a dobrého vztahu mezi mužem a ženou –

„A to, co je odlišuje třeba od..., kdybysme si měli říct, že tady jde o nějaký počátek českého feminismu, tak se objevuje tenhle argument: naše otázka je součástí otázky mužský.“ [Rozhovor B]

Přestože by se „český“ feminismus zdál být už redefinicí problému, podle mého názoru ještě spadá do procesu oddělování se. Opravdová redefinice probíhala skrze pojem gender.

Je těžké určit, kdy slova (výpovědi) už přestoupila onu pomyslnou hranici mezi příznaky a příznaky; mezi preludy a znameními; mezi slovy používanými pro svůdné představy, které vyvolávají, a slovy, jejichž význam je dán tím, co označují. V případě Centra mělo přejmenování „feministických“ otázek na „gender“ otázky oba dva uvedené

rozměry: odstavilo negativně nabitá slova feminismus, ženská otázka na druhou kolej, ale zároveň určilo další směr kladení otázek.

„Ani u nás se už diskuse neomezují pouze na to, co je specificky ženské. Samovolně přecházíme k dialogu o tom, co je MUŽSKÉ a co ŽENSKÉ.“ [Hradilková in Osvaldová 1994]

Překvapující ochota zabývat se i tím, co je mužské, nejlépe vysvětluje vůli neoddělovat ženy od mužů a konsekvantně nevytvářet explicitně ženskou otázku.

„Tady existuje nějaký pocit potřeby být solidární s těma mužskejma a hlavně nejenom pocit potřeby, ale pocit to vyjádřit (...).“ [Rozhovor B]

Zde má analýza bohužel končit, poněvadž redefinice feminismu Centrem stále ještě probíhá a není tedy jasné, kam až dojde. Mohu-li si dovolit hádat, tak cesta povede zpátky k původní „ženské otázce“ namísto k „rodové otázce“: z důvodu „rodové“ příslušnosti aktivistek centra. Příznakem této tendence může být citát:

„Ženství Boženy Němcové je jednou z takových vrstev, jejíž osvětlení nám poskytuje stále nové možnosti i v rámci těch našich otázek, které se ptají, co pro dnešní ženu znamenají pojmy ženství a mateřství, jak tyto pojmy chápe a jestli se jimi vůbec zajímá.“ [Hradilková 1994]

Diskuse⁵

Legitimizace skupinových požadavků spočívá nejméně ve dvou aktivitách: v hledání legitimního subjektu a objektu problému a v odrážení protiargumentů. Ovšem obě činnosti jsou na sobě závislé a v sebe přecházející, nejsou-li totéž.

Subjektem sociálního problému rozumím jeho nositele – aktivistky, zatímco objekt problému je domnělá oběť situace – děti v neúplných rodinách nebo feminismus; subjekt klade požadavky na vylepšení situace objektu. Snahou skupiny konstruující sociální problém je nalézt pro oboje nějaký zdroj legitimacy nebo – jako v mém případě – je redefinovat tak, aby legitimacy snáze dosáhly. Proto se aktivistky v KOM i v CGS snažily samy zůstat skryty v pozadí, nevystavovaly se příliš očím veřejnosti: „je to hra na šedou eminenci“, „my, jejich matky, které prosí o pozornost v jejich zájmu“. Společnost totiž reagovala na jejich předchozí vystoupení negativně, označovala je za deviantní (např. militantní feministky nebo rozvedený ženský). Navíc, označení bylo často umocňováno podsouváním nelegitimních motivů (intelektuálky léčí si své komplexy; ženy, kterým jde jen o peníze). V jisté aproximaci lze říci,⁶ že zatímco společnost upírá legitimitu skupinovým požadavkům (ohledně objektu) poukazem na nelegitimitu subjektu, skupina dobývá legitimitu pro sebe, tj. pro subjekt problému, zdůrazňováním legitimacy objektu.

V Klubu osamělých maminek byl zpočátku subjekt i objekt problému totožný: osamělé matky, sdružené, aby chránily své zájmy. Avšak kvůli výše zmíněným důvodům postupně od sebe oddělily objekt problému, resp. vytvořily nový – děti. Tímto rovněž odrazily argumenty protistrany: děti za svou situaci nemohou. (Na ideově-rétorické strategii, jak je zřejmé, lze pohlížet z obou perspektiv.)

⁵ Protože by se někomu mohlo zdát, že na základě výzkumu dvou skupin vyvozují závěry o obecné povaze sociálních problémů, nazval jsem tuto kapitolu výslovně diskuse. Jedná se o *hypotézy* formulované na podkladě konkrétních výsledků analýzy.

⁶ Neurčitost je zde na místě, poněvadž jsem se nezabýval postojem společnosti, ale na vše jsem se díval očima skupiny.

V Centru pro gender studia nebyl problém – feminismus – nikdy ztotožňován s aktivistkami, ale naopak, aktivistky (kromě Kanadanky) se označení „feministka“ usilovně bránily. A jestliže potom toto označení přijaly, tak s výhradou:

„ony (zdejší feministky – M. H.) nemluví o tom, proč ženy nejsou spokojeny se situací tady, mluví jenom o tom, proč východní feministky jsou jiný než americký nebo západní.“

[Rozhovor C]

Snaha o vlastní legitimitu je dokonce důležitější než vlastní požadavky, resp. legitimita subjektu je předpokladem legitimacy požadavků. Proto byly požadavky, nebo přesněji: objekt problému, redefinovány na „gender otázky“: toho, kdo klade „gender otázky“, nejde už tak jednoduše odbyť poukazem na „militantní feministku“ apod., poněvadž „gender otázky“ mohou být podle obecné představy zcela „antifeministické“:

„žena má monopol na výchovu dětí, muž je degradován v rodině na pouhého přinašeče peněz“ [Hradilková].

Obecně: „gender otázky“ odstranily protiargument o nebezpečném feminismu a tím velkou měrou legitimizovaly činnost skupiny a skrze ni i její požadavky.

Z výše uvedeného plyne, že legitimizace sociálního problému spočívá v odstraňování, překonávání nebo obcházení překážek, které se během konstrukce problému staví do cesty. Ideově-rétorické strategie jsou nástrojem k této práci. Jaké překážky se vyskytly v případě KOM a CGS? V obou skupinách musely zápolit s *označením* aktivistek (rozvedené ženy, feministky), které svým podtextem vylučovalo možnost, že jejich požadavky budou institucemi nebo veřejností přijaty za oprávněné. Nasnadě je hypotéza, že společnost se brání vzniku nových sociálních problémů poukazem na nelegitimitu jejich subjektů.

V případě CGS jsem se setkal ještě s dvěma jinými obtížemi: se slovy zatíženými negativními stereotypy a s podobně zatíženými tématy, která jsou v těsném vztahu s konstruovaným problémem. Konkrétně jde o tzv. F-slova, tj. slova z feministického slovníku (patriarchát, maskulinita, ženská role apod.) a o „ženskou otázku“ resp. emancipaci žen. Obojí na veřejnosti vyvolává často odpor a zabraňuje tak nerušené tvorbě problému, komunikaci o něm. Skupina se snažila nepoužívat nebezpečná slova, resp. nepřebírat známé „emancipační“ argumenty např. o utlačování žen muži. Aby poukázala na svou jinakost, používala tato slova a témata v souvislosti se „západním“ feminismem, zatímco „český“ feminismus byl staven ne-li do protikladu, tak jistě docela jinak.

Nejvýraznějším rysem vytváření sociálního problému je interakce. Konstrukce problému nespočívá v prosazování nějakých požadavků za každou cenu, skupina nechce prorazit hlavou zeď, ale uvědoměle hledá způsoby, jak formulovat, prezentovat a odůvodnit své požadavky, aby je společnost nebo instituce přijaly za oprávněné. Avšak k tomu potřebuje mít přehled o tom, co se ve společnosti děje, jaké názory převládají. Pro CGS je to velká otázka, v čem tkví nechuť společnosti k feminismu, ženské otázce, přehodnocování rolí mužů a žen; je to jedno z jejich největších témat. Na druhé straně ani společnost, resp. instituce pouze nepřihlíží tomu, jak skupina vznáší a prosazuje požadavky. Ta část společnosti, která s požadavky nesouhlasí, vyvíjí rovněž aktivitu a různými způsoby se snaží zabránit jejich legitimizaci, např. označením subjektu problému nálepkou deviace. Na to skupina odpovídá – ideově-rétorickými strategiemi přesvědčuje zbytek společnosti či jiné instituce o oprávněnosti svých požadavků atd. Na symbolické úrovni můžeme mluvit o sociálním problému jako o *společenské diskusi, podněcované výzvami jednoho jejího aktéra*.

K interakční povaze sociálního problému se druží časový aspekt jeho tvorby. Ačkoliv analytik je často v pokušení vidět problém v jeho strukturální podobě, tzn. jako rozpor mezi určitými společenskými podmínkami a uznávanými normami, hodnotami, nebo pouze jako střet dvou ideologií ve vztahu k určité společenské situaci, skupina vnímá daný problém jako proces v čase, který někdy začal, teď už někde postoupil a příp. za určitý čas už bude někde jinde.

„(...) představuju si to asi tak nějak, jako když se vám na holé skále uchytí mech a potom tam vyroste nějaká kytička a za chvíli to máte celý zalesněný.“ [Rozhovor A]

„Ze začátku si do toho bouch a dostal si tu pecku zpátky a nic – bariéra. Teď ta bariéra začíná pomalu jakoby roztávat, začínáme hledat chodbičky, jak se dostat k tomu, co nás zajímá.“ [Rozhovor B]

Třetí charakteristikou logiky konstrukce sociálního problému je existence subjektu a objektu problému. Subjekt může zastupovat objekt proto, aby se zdůraznila jeho nezištnost; však důvodů může být celá řada. V této studii jsem věnoval této podvojnosti sociálního problému pozornost, jen pokud se týkala legitimizačních strategií skupiny; to však nikterak neubírá významu tomuto zajímavému rysu sociálních problémů.

MARTIN HÁJEK studuje na Fakultě sociálních věd Karlovy Univerzity obor sociologie od roku 1991. Předkládaná práce je zkrácenou verzí bakalářské práce se stejným názvem. Celá práce je k dispozici na FSV UK.

Prameny

Hadilková, J. *O velkém feministickém nedorozumění aneb čeho komu třeba?* (Nedatovaný dokument).

Hadilková, J. 1994. *Proměny a barvy Boženy Němcové: koláž z dopisů a dokumentů.* (Nedatovaný leták, bez vydavatele).

Informační bulletin CGS. (1993).

Informační bulletin KOM. (1990-1993).

Informační leták Centra pro gender studies. (1994, odhad).

Rozhovor A (s představitelkou KOM). 1994.

Rozhovor B (s představitelkou CGS). 1994.

Rozhovor C (s představitelkou CGS). 1993.

Záznam diskuse v CGS. (nedatováno).

Literatura

Benford, R. D. 1993. „You could be the hundredth monkey: collective action frames and vocabularies of motive within the nuclear disarmament movement.“ *Sociological Quarterly* 34: 159-216.

Busheikin, L. 1991. „Feminismus? Už předem říkám fuj!“ *Vokno*, č. 23: 139-144.

Crozier, M., E. Friedberg 1977. *L'acteur et le système.* Paris: Seuil.

Giddens, A. 1976. *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociology.* London: Hutchinson.

Goffman, E. 1974. *Frame Analysis.* New York: Harper Colophon Books.

Hadilková, J. 1993. „(Re)building the House of Gender Studies.“ In *Bodies of Bread and Butter*, ed. by S. Trnka and L. Busheikin. Praha: Gender Studies Center.

Kitsuse, J. I., M. Spector 1973. „Toward a sociology of social problems: social conditions, value-judgments, and social problems.“ *Social Problems* 20: 407-419.

- Melucci, A. 1992. „Challenging codes: framing and ambivalence in the ideology of social movements.“ *Thesis Eleven* 31: 131-142.
- Osvaldová, B. 1994. „Dámské kalhoty a feminismus v Čechách.“ *Nedělní Lidové noviny*, 23. dubna, s. 2.
- Slánský, R. 1993. „Ženská msta.“ *Reflex*, č. 53: 30-34.
- Spector, M., J. I. Kitsuse 1987. *Constructing Social Problems*. New York: Aldine de Gruyter.